

نقش وقف پول در تأمین مالی خُرد اسلامی

سیدمحمد سیدحسینی^۱

تقی ابراهیمی سالاری^۲

سیدمهدی نریمانی زمان آبادی^۳

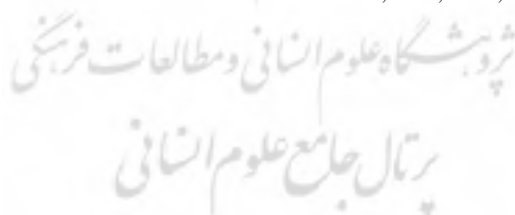
چکیده

نظام اعتبارات خُرد یکی از راهکارهای مطرح شده در دو دهه اخیر به منظور تسریع فرآیند سرمایه‌گذاری و تقویت بنیان مالی و پس‌انداز و نهایتاً توانمندسازی جوامع روستایی و فقرزدایی بوده است. دریافت وام‌های خُرد از بانک‌های تجاری متضمن وثایق و تضمین‌های بسیاری است که افراد فقیر و کم درآمد از تأمین آن عاجزند. بنابراین ممکن است این افراد به ایجاد روابط مالی غیر رسمی و اخذ مبالغ ربوی از نزول‌خواران در شهرها و روستاها روی آورند. از این رو ایجاد مؤسسات و شیوه‌های نوین اسلامی در تأمین مالی خُرد می‌تواند نیاز مالی نیازمندان را برطرف سازد تا هم فرصت‌های لازم برای اشتغال، راه‌اندازی کسب و کارهای کوچک را به دنبال داشته باشد و هم فقر را در جامعه ریشه‌کن نماید. از طرف دیگر جنبه اسلامی این نوع اعتبارات (که در آن تأکید بر ساختار غیر ربوی می‌باشد) در حال گسترش است. هدف از این مقاله بررسی وقف پول به عنوان یک منبع تأمین مالی خُرد اسلامی می‌باشد. برای رسیدن به این هدف مبتنی بر روش تحلیلی - توصیفی، ضمن تبیین تجربیات برخی از کشورها، بویژه مؤسسات موفق و پیشرو در زمینه تأمین مالی خُرد، به شیوه‌سازی رفتار بالقوه وقف پول در تأمین مالی خُرد و پیامدهای مورد انتظار آن پرداخته می‌شود. براساس نتایج تحقیق به نظر می‌رسد وقف پول این ظرفیت را داشته باشد تا در چارچوب تأمین مالی خُرد اسلامی مورد استفاده قرار گیرد تا هم تأمین مالی در سطح خُرد با نظام مالی اسلامی بدون ربا تقویت شود و در عین حال سطح کلان اقتصادی را نیز متحول سازد و گامی در جهت رفع مشکلات اقتصادی - اجتماعی جامعه باشد.

واژگان کلیدی

تأمین مالی اسلامی، وقف پول، اعتبارات خُرد، ایران

طبقه‌بندی JEL : E22, E51, G21, I31

۱. دانشجوی دکتری رشته علوم اقتصادی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول) Sm.Sh65@gmail.com

۲. عضو هیأت علمی گروه اقتصاد دانشکده علوم اداری و اقتصادی دانشگاه فردوسی مشهد Ebrahimi@um.ac.ir

۳. طلبه سطح ۴ حوزه علمیه خراسان، دانشجوی مقطع دکتری رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه فردوسی

مشهد Narimani@stu-mail.um.ac.ir

مقدمه

اعتبارات خُرد^۱ به عنوان یک شیوه در تأمین مالی، یکی از مباحث عمده‌ای در اقتصاد نئولیبرال است. شکست اقتصادی و ناکامی‌ها در کاهش فقر اقتصادی در کشورهای در حال توسعه در دهه ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ آژانس‌ها و سازمان‌های بزرگ اعطاءکننده وام مثل USAID-UK، بانک جهانی، و صندوق بین‌المللی پول، به طور فزاینده‌ای استفاده از بنگاه‌های خُرد در توسعه را به عنوان برنامه محوری سیاست نئولیبرال جهت کاهش فقر اتخاذ نمودند. اینها همگی از سیاست‌های نئولیبرال اقتصادی بود که بوسیله فریدمن، بوئر، بانک جهانی و دولت‌هایی مثل ایالات متحده و انگلستان جهت تعدیل اقتصادی و اتخاذ سیاست‌های نوین در نظر گرفته می‌شد (روث^۲، ۱۹۹۷، ص ۲۵). در دو دهه اخیر در بسیاری از کشورها تأمین مالی خُرد راهکاری مناسب جهت رفع پاره‌ای از مشکلات اقتصادی - اجتماعی اقشار فقیر و تهیدست مطرح شده است و برخی از کشورها در این زمینه به موفقیت‌های چشمگیری نیز دست یافته‌اند. اهمیت این دستاورد به گونه‌ای بوده که بانک جهانی سال ۲۰۰۵ را سال «اعتبارات خُرد» نام‌گذاری و کشورهای در حال توسعه را در به کارگیری این شیوه اعتباری تشویق کرده است. مجمع عمومی سازمان ملل در پنجاه و سومین اجلاس خود در ۱۵ دسامبر ۱۹۹۸ برای نشان دادن اهمیت هرچه بیشتر اعتبارات خُرد، سال ۲۰۰۵ را به عنوان سال اعتبارات خُرد نام‌گذاری می‌کند تا برنامه‌های اعتبارات خُرد در سطح جهان مورد توجه و تأکید بیشتری قرارگیرد^۳. این نام‌گذاری تحت تأثیر موفقیت‌های چشمگیر بسیاری از کشورهای در حال توسعه در استفاده مطلوب از سازوکار اعتبارات خُرد برای مبارزه با فقر بود (بختیاری، ۱۳۸۹، ص ۳). اگر چه در کشورهای در حال توسعه مؤسسات تأمین مالی دولتی سهم بالایی در بازار مالی دارند ولی این نهادها عمدتاً از عملکرد بسیار پایین

^۱ Microcredit

^۲ Roht

^۳ International Year of Microcredit, 2005, UN Department of Information DP/2357c, October 2004

برخورد دارند و تخصیص یارانه‌های فراوان از سوی دولت به این مؤسسات آنها را به شدت وابسته به کمک‌های دولت ساخته است. مطرح شدن و اهمیت یافتن اعتبارات خرد، معلول کمبود و نقایص نهادهای مالی سنتی به خصوص نهادهای مالی رسمی کشورهای در حال توسعه می‌باشد. ساختار خاص و ضوابط و مقررات حاکم بر نهادهای مالی رسمی و شرایط ویژه گروه‌های فقیر، عموماً موجب عدم دسترسی آنان به خدمات بازار مالی رسمی می‌گردد. از این رو نیازمندانی که تقاضای وام و اعتبار آنان از طریق بازارهای رسمی تأمین نگردیده است چاره‌ای جز مراجعه به بازارهای غیر رسمی ندارند (بختیاری، ۱۳۸۹، ص ۵).

علاوه بر تجارب مختلف در تأمین مالی خرد در کشورهای مختلف، تجربه تأمین مالی خرد اسلامی نیز در چند دهه اخیر رو به رشد بوده است و بر اساس آمارهای موجود، در حال حاضر این نوع خاص از تأمین مالی در اشکال گوناگون و متفاوت در اغلب کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته جریان دارد. از طرفی، تأمین مالی با بهره ثابت در نظام مالی اسلام با محدودیت‌هایی مواجه است. در قراردادهای سرمایه‌گذاری مبتنی بر عقود اسلامی، این نکته مکرراً تأکید می‌شود که پول بدون تحمل ریسک نمی‌تواند در سود سهیم باشد. نظام مالی اسلامی باید به گونه‌ای طراحی شود که اولاً دستورات اسلامی را در زمینه امور مالی نقض نکند و ثانیاً، رشد اقتصادی را به دنبال داشته باشد (ویسر^۱، ۱۳۹۰، ص ۲۸).

با این وجود طبق موازین شرع مقدس اسلام و با توجه به وضعیت ایران، تقلید صرف از الگوی نظام مالی غربی به دلیل مشکلات فقهی و عدم وجود بسترهای اقتصادی مناسب امکان‌پذیر نمی‌باشد ضمن اینکه بکارگیری نظام مالی اقتصاد سرمایه داری در کشورهای اسلامی از جنبه‌های مختلف بویژه رعایت اصول شرعی، با تردیدهای جدی همراه است. در نتیجه با توجه به کمبود توان مالی بخش رسمی، در پاسخگویی به تقاضای اعتبارات و تأمین مالی محرومان ایجاد نهادهای مکمل با تکیه بر توان بخش خصوصی و قدرت

^۱ Visser

خودگردانی اهمیت بیشتری می‌یابد. از این رو، در این تحقیق با تبیین مفهوم و ویژگی‌های اعتبارات خرد و همچنین بررسی مؤسسات تأمین مالی خرد در برخی از کشورها و اقدامات انجام شده در ایران ضرورت پیگیری جدی ارائه اعتبارات خرد در قالب وقف پول به عنوان یک ابزار مالی نوین اسلامی و ضرورت تشکیل چنین مؤسساتی در کشور را مورد بررسی قرار می‌دهد.

وقف پول (و به طور کلی وقف) و تأمین مالی خرد هر دو تمرکز فعالیت خود را بهبود شراید اقتصادی - اجتماعی افراد کم‌درآمد و فقیر قرار می‌دهند زیرا هدف از تأمین مالی خرد توجه و ایجاد دسترسی افراد فقیر و کم‌درآمد به منابع مالی و اعتبارات می‌باشد (بختیاری، ۱۳۸۹، ص ۱؛ شهیدی‌نسب و میسمی، ۱۳۸۹، ص ۹۷-۹۸؛ ارشدی، حسن‌زاده، ۱۳۸۲، ص ۱۴۰؛ ازوجی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۴۶؛ مهاجرانی، ۱۳۸۲، ص ۲۱-۲۲؛ رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۵۰) و از طرفی ماهیت وقف (و در نتیجه وقف پول) نیز بر توجه به اقشار فقیر و ناتوان جامعه و برقراری توزیع ثروت و درآمد در یک جامعه تأکید دارد (سیاح و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۵۹؛ عباسی، ۱۳۸۵، ص ۲۵-۲۶؛ سلیمی‌فر، ۱۳۸۷، ص ۹۶-۱۱۲-۱۱۶؛ سمیعی‌نصب، ۱۳۸۷، ص ۱۷۵-۱۷۶-۱۸۲-۱۹۱). در فرهنگ دینی اسلامی، پدیده‌ی وقف درست در مقابل فقر قرار دارد بعبارت دیگر فلسفه وجودی فرهنگ وقف، فقرزدائی جامعه است. و با گسترش فرهنگ وقف به یقین می‌توان گفت که میزان فقر و محرومیت در جامعه کاهش می‌یابد؛ زیرا وقف یکی از راه‌های کنترل تراکم ثروت و همچنین توزیع درآمد محسوب می‌شود. و با کنترل تراکم ثروت، سرمایه‌های جامعه در اختیار همگان قرار می‌گیرد و با بهره‌مند شدن همگان از امکانات رفاهی و اقتصادی زمینه‌ای تکامل در ابعاد فرهنگی، سیاسی و اجتماعی نیز فراهم می‌شود. از این رو می‌بینیم که چگونه وقف نقش سازنده و مهم را در فقرزدائی جامعه، در ابعاد گوناگون مادی و معنوی ایفاء می‌کنند. از این رو در این تحقیق سعی می‌شود به بررسی

وقف پول به عنوان یک ابزار نوین اسلامی در نقش اعتبارات خُرد برای افراد کم‌درآمد و فقیر پرداخته شود تا از دو مفهوم مرکزی (مفهوم اعتبارات خُرد و مفهوم وقف) توجه به وقف پول در جهت پیامدهای بالقوه آن مورد توجه و بررسی قرار گیرد.

اقتصاد اسلامی دربردارنده نظریه‌هایی درباره بازار، دولت و بخش سوم است. اقتصاد بخش سوم که با وقف، بخشش، صدقات، سروکار دارد، تکمیل کننده رفتار اقتصادی دولت و بخش خصوصی در نظام اقتصاد اسلامی می‌باشد. با بهره‌گیری از پتانسیل این بخش در رفع محرومیت و فقر، ایجاد اشتغال، تولید کالاهای عمومی و مانند آن می‌توان توسعه اسلامی مورد نظر را سریع‌تر تحقق بخشید. متون دینی تمام ادیان به ویژه اسلام بر فعالیت خیریه تأکید فراوانی دارند. مردم متدین در طول تاریخ در همین راستا فعالیت‌های بسیاری انجام داده‌اند و امروز در هر کوی و برزن نشانی از کتابخانه، مسجد، بیمارستان، مدرسه که به وسیله افراد خیر احداث شده به چشم می‌خورد (رضائی، ۱۳۸۶: ص ۱۳۹). وقف مال به قصد انجام دادن کار نیک، همیشه به شکل‌های گوناگون از جمله وقف خانه و زمین وجود داشته است. دامنه‌ی موقوفه‌ها گسترده‌تر از املاک و اموال ثابت است و دارایی‌های منقول را نیز فرا می‌گیرد.

بحث وقف پول در فقه اسلامی با عنوان «وقف الدراهم و الدنانیر» مورد توجه بوده است. پول، به دلیل رواج بسیار و آسان بودن دسترسی به آن، در میان اموال منقول جایگاه ویژه‌ای دارد. وقف پول در صورتی که اجرایی شود و در امور خیریه صرف شود، موجب ترویج سنت حسنه‌ی وقف می‌شود و ترویج وقف، مشکلات مالی نیازمندان را برطرف می‌سازد. در ایران این سنت نیکو مبتنی بر ارزش‌های اسلامی است. بنابراین باید در چارچوب اصول مشخصی که برای آن تعریف شده است، انجام شود. اما به علت تعاریف محدود از آن امکان گسترش دایره‌ی آن و تجهیز بسیاری از دارایی‌های مالی در قالب آن ناممکن شده است.

در این تحقیق بخش بندی به این صورت است که ابتدا به تبیین پژوهش‌های انجام شده در زمینه موضوع تحقیق پرداخته می‌شود. در بخش بعد به ارائه مفهوم اعتبارات خُرد، وقف، وقف پول و چالش پیش روی این روش از تأمین مالی مورد بحث قرار گرفته و تلاش می‌شود تا راهکارهایی برای رفع این چالش ارائه شود و در نهایت به تبیین پیامدهای بالقوه وقف پول بویژه در مورد کاهش فقر در جامعه مورد، پرداخته می‌شود.

پیشینه تحقیق

در خارج از کشور پژوهش‌های گوناگون و در خورتوجهی در زمینه تأمین مالی خُرد و همچنین تأمین مالی خُرد اسلامی صورت گرفته که در ادامه به تبیین برخی از آنها پرداخته می‌شود:

حسن و اشرف^۱ (۲۰۱۰) در تحقیق خود، الگویی ارائه می‌دهند که در آن از زکات و اوقاف به عنوان منبعی برای مؤسسه تأمین مالی خُرد استفاده شده است. در این تحقیق، پس از بیان ویژگی‌های زکات و اوقاف نشان داده می‌شود که استفاده از الگوی پیشنهادی چالش‌هایی که مؤسسات تأمین مالی خُرد بهره‌محور با آن مواجه هستند (از جمله مسئله پایداری) را کاهش می‌دهد.

لاهسانا^۲ (۲۰۱۰) در تحقیق خود با عنوان "نقش وقف پول در تأمین مالی تشکیلات اقتصادی کوچک و متوسط" ابتدا به تعاریف متعدد از صنایع کوچک و متوسط می‌پردازد و سپس به آزمایش مدل در جهت تأمین مالی صنایع کوچک و متوسط در چارچوب شرکت‌های موجود در مالزی می‌پردازد و اشاره می‌کند که هدف از وقف پول کنالیزه کردن سرمایه وقفی یا وجوه وقف شده به بازار برای سهام بودن در رشد اقتصادی و به واقعیت رساندن و اجرایی کردن خواسته اهدا کنندگان پول‌های وقفی در سیاست وقف پول از

¹ Hassan and Ashraf

² Lahsasna

طریق گسترش منافع و سود حاصل از آن می‌باشد. طبق دیدگاه لاهساسنا، مفهوم وقف باید بیشتر حول محور فعالیت‌های اقتصادی یا به سمت زمینه‌های اقتصادی و تأمین مالی با توجه به نیاز صنایع باشد (لاھساسنا، ۲۰۱۰: ص ۱۰۴). او معتقد است که وقف پول می‌تواند به عنوان یک منبع تأمین مالی خرد منجر به انجام پروژه‌های بیشتر، فرصت‌های کسب و کار بیشتر، اشتغال بیشتر شود که نتیجه آن سهم شدن وجوه وقف شده در رشد و توسعه اقتصادی و همچنین توسعه سیستم مالی می‌باشد.

احمد^۱ (۲۰۰۷) مقاله‌ای در مورد "تأمین مالی خرد بر مبنای وقف: تشخیص نقش اجتماعی حاصل از تأمین مالی اسلامی" را به انجام رسانیده که در آن به وقف و کاربردهای آن اشاره کرده و پس از آن به فنون اقتصادی در تأمین مالی پرداخته که برای این منظور از الگوهای ریاضی و نموداری استفاده کرده است و به این نتیجه رسیده است که تأمین مالی خرد از کانال وقف می‌تواند نقش موثری در کاهش فقر در جامعه داشته باشد.

چیزاکا^۲ (۲۰۰۴) "تلفیق وقف پول و مضاربه، ابزارهای تأمین مالی غیر بانکی از گذشته تا آینده" را مورد بررسی قرار داده. در این تحقیق ضمن اشاراتی در مورد سابقه تاریخی وقف پول در حکومت عثمانی، بیان می‌کند که اگر وقف پول و بانک‌های اسلامی بتوانند با یکدیگر تلفیق شوند بسیاری از مشکلات از قبیل: مشکلات تأمین مالی و عدم تطابق منابع مالی از بین خواهند رفت.

الیس^۳ (۲۰۰۲) در گزارش سازمان بین‌المللی کار اعلام می‌کند که در کشورهای در حال توسعه، جمعیت هدف نهادهای مالی خرد افراد فقیری هستند که در زیر خط فقر قرار دارند. وام‌های خردی که به این افراد ارائه می‌شود برای تثبیت وضعیت درآمدی آنهاست و

¹ Ahmed

² Cizakca

³ Ellis

نباید انتظار چندانی برای تأثیر بر اشتغال داشت. اگر هدف از ارائه خدمات مالی ایجاد اشتغال پایدار باشد، باید نهادهای مالی خدمات خود را در مقیاس بزرگتر و برای کسب و کارهای مشخص ارائه دهند. با این وجود در مطالعه حاضر شواهدی از کشور پرو و اوگاندا آورده شده است که نشان دهنده اثر مثبت اعتبارات خُرد بر اشتغال بوده است. هولم و موسلی^۱ (۱۹۹۶) به "ارزیابی آثار وام‌های خُرد بر اشتغال و افزایش درآمد" پرداخته‌اند. آنها در این مطالعه نشان داده‌اند وام‌هایی که توسط بانک همبستگی در بولیوی داده شده است اثر مثبتی بر افزایش درآمد و اشتغال‌زایی افراد کم‌درآمد داشته است. در داخل کشور نیز پژوهش‌هایی در این زمینه صورت گرفته که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

عبداللهی و همکاران (۱۳۹۰) "وقف به مثابه تأمین مالی خُرد اسلامی: ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خُرد وقفی در کشور" را مورد تحقیق قرار داده‌اند و ضمن اشاراتی به مفهوم و سابقه تاریخی نهاد وقف در اسلام، تشکیل مؤسسه تأمین مالی خُرد وقفی را از منظر فقهی مورد امکان سنجی قرار داده و پس از بحث در مورد وقف به عنوان یک منبع تأمین مالی خُرد وقفی، به ارزیابی ضرورت تشکیل مؤسسات تأمین مالی خُرد وقفی در کشور و مزایای تشکیل این نوع مؤسسات از قبیل افزایش کارایی اقتصادی، تخصیص بهینه منابع و تقویت اشتغال، پرداخته‌اند.

حسن‌زاده (۱۳۸۷) "الگوسازی مؤسسات و تأمین مالی خُرد منطبق با قواعد شریعت اسلام" را به عنوان موضوع مقاله خود مورد تحقیق و بررسی قرار داده است. در این مقاله ساختار سازمانی و الگوهای مدیریتی برای نهادهای مالی خُرد اسلامی جهت تأمین مالی خُرد برای گروه‌های کم‌درآمد مسلمانان تبیین گردیده و ضمن ارائه مباحث نظری در زمینه موضوع تحقیق، نتیجه‌گیری به این شکل بوده که باید با استفاده از یک سازماندهی جدید و

^۱ Hulme and Mosley

مناسب و همچنین تدوین آیین‌نامه‌ها و مقررات لازم جهت استفاده از منابع و امکانات مالی بالقوه در کشور مانند منابع وقفی، کمک‌های مردمی، منابع زکات، و تشویق خیرین و افراد خیرخواه در تقویت مؤسسات تأمین مالی خرد موجود، زمینه لازم را برای توسعه این بخش مالی فراهم آورد.

نجفی (۱۳۸۲) به مطالعه "تجربه‌های جهانی در زمینه تأمین مالی خرد و امکان توسعه آن در ایران" پرداخته است. همچنین در این مطالعه عملکرد بانک کشاورزی در حذف وثیقه و جایگزینی آن با ضمانت و نیز پرداخت تسهیلات به زنان سرپرست خانوار در چارچوب "طرح ایران" مورد بررسی قرار گرفته است.

مفهوم اعتبارات خرد

واژه اعتبارات خرد تا قبل از دهه ۱۹۷۰ وجود نداشته است ولی اکنون یک واژه پر کاربرد و بر سر زبان دست‌اندرکاران توسعه می‌باشد. تعاریف متعددی برای اعتبارات خرد وجود دارد که برخی از مهمترین آنها عبارتند از:

طبق تعریف بانک گرامین بنگلادش، اعتبارات خرد عبارت است از: وام‌های اعطایی بسیار کوچک به افراد فقیر برای کمک به خود اشتغالی آنان. مأموریت این نوع اعتبارات کمک به خانواده‌های فقیر بویژه زنان فقیر برای از بین بردن فقرشان می‌باشد.^۱ اعتبارات خرد به معنای وام‌های بسیار کوچک^۲ برای وام‌گیرندگان فقیر که به طور معمول فاقد وثیقه، اشتغال پایدار و سابقه اعتباری قابل اثبات‌اند، می‌باشد. اعتبارات خرد از حوزه‌های تأمین مالی خرد می‌باشد که با حوزه وسیع‌تری خدمات مالی (بویژه حساب‌های پس‌انداز) برای افراد فقیر فراهم می‌کند. از سال ۲۰۱۲ اعتبارات خرد به شکل گسترده‌ای در کشورهای در حال توسعه مورد استفاده قرار گرفته است و در حال حاضر دارای پتانسیل

^۱ <http://www.grameen-info.org>

^۲ Microloans

بسیار بالایی به عنوان یک ابزار مالی در کاهش فقر دارا می‌باشد (کنز و کاسیا)^۱،
۲۰۰۸، ص ۱-۴).

اعتبارات خُرد را عموماً بر مبنای مؤلفه‌هایی همچون اندازه اعتبار، نحوه استفاده از اعتبار، شرایط و ضوابط اعتبار نیز تعریف می‌کنند. بر مبنای اندازه و میزان، اعتبارات خُرد به مفهوم اعتباراتی اند که از نظر مبلغ اندک و ناچیز باشند. هرچند در این خصوص توافقی وجود ندارد ولی در برخی موارد وام‌های کوچک چند دلاری و در مواردی نیز به وام‌های چند هزار دلاری نیز اعتبارات خُرد اطلاق می‌گردد. از نظر نحوه استفاده از اعتبار نیز اعتبار خُرد به اعتباری اطلاق می‌شود که یا برای کاهش فقر و یا راه‌اندازی کسب‌وکار کوچک و عموماً خود اشتغالی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از نظر ضوابط و شرایط پرداخت اعتبار نیز اعتبار خُرد اعتباری است که قابلیت دستیابی به آن به سادگی امکان‌پذیر است، شرایط آن قابلیت انعطاف داشته باشد و قرارداد آن با سادگی تمام و متناسب با شرایط محلی قابل تنظیم است (بختیاری، ۱۳۸۹، ص ۴-۵).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

¹ Cons and Kasia

ضرورت توجه به اعتبارات خرد

به طور کلی از نظر تاریخی، تلاش در جهت تحویل اعتبارات رسمی و خدمات مالی به فقرا توسط بانک‌های دولتی با شکست روبه‌رو شده است. بانک‌های تجاری عموماً نیازهای فقرا را برآورده نمی‌کنند، زیرا وام‌دهی در مقیاس کوچک است و نیز سپرده‌های کوچک دارای ریسک بالا و هزینه معاملاتی بالایی برای آنها می‌باشد. برای رفع این نقیصه، بسیاری از دولت‌ها سعی کرده‌اند که تحویل اعتبارات را به طور رسمی به مناطق روستایی و توسط بانک‌های کشاورزی انجام دهند که این تلاش‌ها نیز با شکست مواجه شده است؛ زیرا از یک سو دولت‌ها را با سیاسی و مالی روبه‌رو می‌ساخت و نیز اکثریت این وام‌ها توسط ثروتمندان روستایی دریافت می‌شد. بر این اساس، افزایش برنامه‌های ابتکارانه تأمین مالی که اغلب بر پایه متدولوژی وام‌دهی گروهی استوار بود این تفکر را به وجود آورد که چنین برنامه‌هایی می‌تواند به فقرا کمک کند و اثرات مثبتی بر رفاه اقتصادی (ثروت و درآمد)، رفاه اجتماعی (بهداشت و آموزش) و رفاه سیاسی (افزایش حوزه اختیارات و تصمیمات) بگذارد. لذا شاید بتوان اظهار نمود که مالیه خرد^۱ به عنوان مهمترین ابزار در جهت کاهش فقر و بهبود وضعیت معاش فقرا به حساب می‌آید.

تأمین مالی در کشورهای در حال توسعه از جمله کشور ما دارای مشکلات خاصی است که عموماً به ساختار ناقص بازار مالی آن کشور ارتباط می‌یابد. عمده‌ترین این مشکلات را می‌توان به شرح مذکور در ذیل دسته‌بندی کرد: وجود بازارهای ناقص و ناکارآمد، عدم کارایی در تجهیز پس‌اندازهای خصوصی، ساختار دوگانه بازارهای مالی، ساختار ناقص اطلاعات در جوامع روستایی و فقیر، هزینه مبادله‌ای بالا و عدم وجود وثایق معتبر. اولین مشکلی که طبقات فقیر در هنگام تقاضای وام و اعتبار از مؤسسات تأمین مالی رسمی با آن مواجه می‌شوند داشتن وثیقه و ضامن معتبر است. علاوه بر آن درخواست وام

^۱ MF: Micro Finance

همواره به میزان قابل ملاحظه‌ای کاغذبازی و بروکراسی به همراه دارد که موجب تحمیل هزینه‌های سنگین مبادله بر دوش جوامع روستایی و فقیران می‌گردد. مؤسسات دولتی نیز انگیزه‌ای برای دادن وام و اعتبار به آنان ندارند و معمولاً مؤسسات تأمین مالی دولتی فعالیت و ارائه خدمات اعتباری در شهرها را بر فعالیت در مناطق محروم و معاملات بزرگ را بر معاملات کوچک ترجیح می‌دهند. به عنوان مثال فقط ۵ درصد کشاورزان در آفریقا و ۱۵ درصد آنان در آسیا و آمریکای لاتین دسترسی به منابع مالی رسمی دارند و بقیه ناگزیر از مراجعه به بخش غیر رسمی‌اند (بختیاری، ۱۳۸۹، ص ۸-۹). دلایل عمده برای عدم انگیزه کافی برای اعطای وام و اعتبار به گروه‌های فقیر جامعه توسط مؤسسات مالی بخش رسمی عبارتند از: دوری یا پراکندگی زیاد روستاها و گروه‌های فقیر از مراکز مالی، نبود وثیقه و ضامن مناسب برای افراد فقیر، ریسک بالا در بازپرداخت اقساط وام توسط افراد فقیر.

با توجه به توضیحات فوق، اهمیت اعتبارات خرد را در اصول و شریعت اسلام نیز می‌توان جستجو کرد. در بین مباحث اسلامی، بحث وقف می‌تواند جایگاه چشمگیری در این رابطه داشته باشد. سنت وقف افراد فقیر و کم‌درآمد جامعه را مورد هدف قرار داده و سعی می‌کند از طریق دریافت اموال موقوفه از افراد خیر متمدن و ثروتمند، و بکارگیری آنها در جهت استفاده اقشار کم‌درآمد جامعه، تا حد ممکن اختلاف طبقاتی در جامعه را از بین ببرد. وقف در گذشته نقش مهم خود را در این زمینه نشان داده است بویژه در ارائه خدماتی مانند ساخت مساجد، مدارس، کتابخانه و کاروانسراهایی و غیره که به عنوان مراکز مهم علمی و تجاری از آنها بهره‌برده می‌شد. البته وقف به شکل رایج و گذشته محدودیت‌هایی داشت و دارد که مهمترین آنها می‌توان محدودیت در نوع مال موقوفه ذکر کرد. به عنوان مثال اگر کسی قصد مشارکت در این امر خداپسندانه را داشته باشد، باید توانایی بالایی داشته باشد که یا زمین و ساختمان وقف کند که این ویژگی از استطاعت افرادی با درآمدی معمولی امکان‌پذیر نمی‌باشد. از این رو برای جذب مشارکت بیشتر

مردمی در وقف باید شیوه‌های نوینی در وقف ایجاد شود. یکی از این راهکارهای پیشنهادی "وقف پول" می‌باشد. یکی از ویژگی‌های بسیار بارز وقف پول امکان مشارکت افراد زیادی در امر وقف می‌باشد. به این معنا که چون در وقف پول افراد می‌توانند از مبالغ بسیار پایین تا مقادیر بسیار زیاد (تقریباً نامحدود) بخشی از درآمد پولی خود را وقف کنند مشارکت بیشتری در بین افراد جامعه را می‌تواند به همراه داشته باشد. همین ویژگی وقف پول می‌تواند تحول‌شگرفی در اعطای اعتبارات خرد در جامعه بوزنه جوامع اسلامی داشته باشد به طوری که قالب اسلامی دارد و مکانیسم بهره در آن وجود نداشته باشد و هم به عنوان صدقه جاریه تا ابد در جریان باشد و از منافع آن فقرا و افراد کم‌درآمد بهره‌مند شوند.

مروری اجمالی بر تأمین مالی خرد در ایران

در این قسمت از تحقیق به تبیین مواردی از تأمین مالی خرد در ایران به همراه اهداف و مشکلات و موانع آن به صورت جدول زیر پرداخته می‌شود:

ردیف	نام نهاد دولتی (رسمی)	سال تشکیل	اهداف	مشکلات و موانع
۱	شعبه فلاحتی بانک ملی ایران بانک کشاورزی و پیشه هنر	۱۲۷۹ ۱۳۱۲	- کمک به کشاورزان - کوتاه کردن دست ربا خوران و سلف خران	- نداشتن وثیقه ملکی کشاورزان - گستردگی روستاها و نبود راه‌های ارتباطی - تشریفات تشکیل پرونده و طولانی بودن دریافت وام
۲	صندوق روستایی	۱۳۲۰	- وسعت بخشیدن به عملیات - تسهیل در پرداخت وام - استفاده تعداد بیشتری از کشاورزان	- ضوابط دست و پاگیر و دریافت وثیقه - دولتی بودن صندوق - عدم شناخت کشاورزان از محاسن صندوق
۳	صندوق‌های تعاونی	۱۳۲۹	- سرپرستی افراد از کار افتاده، افراد پسر بی‌بضاعت و بی‌سرپرست - جلوگیری از رباخواری - دفاع از حقوق کشاورزان - دادن وام به روستاییان جهت بهبود تولید	- عدم وجود قانون خاص تعاونی - استفاده از ضوابط شرکت‌های سهامی که با اصول تعاونی سازگار نبود - تصویب نامه صندوق‌ها رنگ و بوی رفاهی داشت نه تولیدی

				<ul style="list-style-type: none"> - بیمه تأمین اجتماعی - خرید و فروش محصولات کشاورزی - خریداری و نگهداری و اجاره ماشین‌آلات کشاورزی 	<ul style="list-style-type: none"> - پرداخت وام از طریق بانک کشاورزی - عدم استقبال گروه‌های مختلف سبب شد - وجهی وصول نگردد - الزامی بودن عضویت
۴	شرکت‌های تعاونی روستایی	۱۳۳۴	<ul style="list-style-type: none"> - تعریف شرکت تعاونی - پیش‌بینی تشکیل اتحادیه - معافیت از حق ثبت و تمسیر سهام و مالیات بر درآمد - تشکیل شورای تعاون 	<ul style="list-style-type: none"> - عدم استقبال کشاورزان و روستاییان تا سال ۱۳۴۰ (از این تاریخ به بعد به علت واگذاری زمین توسط دولت به کشاورزان عضو تعاونی، تشکیل این تعاونی‌ها شتاب بیشتری گرفت) 	
۵	سازمان مرکزی تعاون روستایی اتحادیه شرکت‌های تعاونی روستایی شرکت‌های تعاونی اعتبار ادغام تعاونی‌های کوچک تعاونی‌های زنان	۱۳۴۲ ۱۳۴۶ ۱۳۴۱ ۱۳۵۰ ۱۳۷۴	<ul style="list-style-type: none"> - پیگیری تشکیل تعاونی‌های روستایی - پرداخت وام به زارعین از طریق بانک کشاورزی - تأمین و توزیع نهاده‌های کشاورزی - تشکیل تعاونی‌های اعتباردهنده - تهیه و توزیع مواد مصرفی - تشکیل تعاونی چند منظوره - تشکیل تعاونی برای رفاه 	<ul style="list-style-type: none"> - کوچک بودن و فاقد صرفه اقتصادی - بزرگ شدن بدون بهینه‌سازی مدیریت و افزایش بهره‌وری - عدم توجه به خواست و ایده اعضا - عدم رشد لازم برای بزرگ شدن - تک محصولی بودن تعاونی‌ها - عدم عضویت و حضور زنان در تعاونی‌ها به دل نگرش سنتی مردان 	
۶	بانک کشاورزی جمهوری اسلامی طرح زینب کبری (س) طرح ایران طرح اشتغال زندانیان آزاد شده تسهیلات اشتغال‌زایی	۱۳۵۸ ۱۳۷۳ ۱۳۷۸ ۱۳۸۰ ۱۳۸۱	<ul style="list-style-type: none"> - دادن وام به روستاییان - پرداخت اعتبار با شرایط آسان - گسترش شعب در مناطق روستایی - کاهش سطح فقر در جامعه روستایی - ایجاد اشتغال مولد در روستا - تزریق روحیه تلاش و کار در روستا - دادن تسهیلات به زنان سرپرست خانوار - حمایت از زنان آسیب‌پذیر - افزایش مشارکت زنان در فعالیت‌های اقتصادی - اجتماعی - تسهیلات ضمانتی تا سقف ۵۰ میلیون ریال بدون وثیقه جهت تأمین سرمایه اشتغال زندانیان آزاد شده - تأمین سرمایه جهت اشتغال افراد بیکار 	<ul style="list-style-type: none"> - مشکلات خاص پرداخت وام‌های کوچک - پراکندگی روستاها و نبود شعب در تمام روستاها - محرومیت زنان روستایی از وام‌های خرد بانک - متفاوت بودن میزان تسهیلات در استان‌های مختلف - کم بودن میزان تسهیلات برای شروع فعالیت‌های اقتصادی (در نتیجه این تسهیلات برای مصارف روزانه مصرف می‌شدند) - عدم پاسخگویی به عده زیادی از زنان سرپرست خانوار - محدودیت تعداد وام‌ها در سال - به ندرت نرسیدن طرح حضرت زینب کبری (س) - اهداف طرح در اجرا لحاظ نشده بود - خیل‌باز موارد طرح نادیده گرفته شده بود - بیشتر پس‌انداز زنان شهری را جمع‌آوری نمودند تا زنان روستایی 	

۷	سازمان بهزیستی	۱۳۶۷	وام‌دهی به زنان روستایی تحت پوشش	<ul style="list-style-type: none"> - عدم شناخت موضوع توسط ذی نفعان - نداشتن پروژه جهت دریافت تسهیلات - گرفتن ضمانت (چک یا سفته) - دریافت وام بر اساس حق تقدم ثبت‌نام نه اولویت نیازی - عدم توسعه از پایلوت در یک استان به سایر استان‌ها
۸	وزارت جهادکشاورزی دفتر امور زنان روستایی تعداد ۲۰۵ صندوق با ۵۷۴۲ نفر عضو در ۲۲ استان کشور ایجاد نموده است بانک روستا حصارپن	۱۳۷۹	<ul style="list-style-type: none"> - توسعه منابع انسانی - تشکیل نهادهای اجتماعی - تقویت سرمایه اجتماعی زنان روستا با محوریت اعتبار پس‌انداز - داشتن پس‌انداز - ضمانت جمعی - وام‌های تولیدی و مصرفی 	<ul style="list-style-type: none"> - پوشش محدود در روستاها به دلیل کم بودن منابع مالی دولتی (دفتر امور زنان روستایی) - عدم دسترسی زنان به منابع بانکی سبب افزایش درخواست آنها برای تشکیل صندوق جدید - به دلیل عدم پیش‌بینی برقراری ارتباط میان یک نهاد مالی و یک سازمان رسمی لذا اعتباری پیش‌بینی نشده بود - اعلام نیاز به بانک کشاورزی جهت دریافت وام

منبع: (مهاجرانی، ۱۳۸۲، ص ۴-۱۰؛ نجفی، ۱۳۸۲، ص ۹۰-۹۳؛ ارشدی، حسن‌زاده، ۱۳۸۲، ص ۱۶۳-۱۶۴)

اطلاعات فوق بیانگر این است که به طور کلی، طرح‌های تأمین مالی خُرد در ایران عملکرد بالایی نداشته ضمن اینکه در بسیاری از موارد، شیوه تأمین مالی اسلامی در آن رعایت نشده است. در ادامه به بررسی مواردی از تأمین مالی خُرد در برخی از کشورهای جهان پرداخته می‌شود.

نمونه‌هایی از تأمین مالی خُرد موفق در خارج از کشور

۱. تجربه اعتبارات خُرد در بنگلادش

مؤسسات تأمین مالی خُرد در بنگلادش عبارتند از: بانک گرامین (GB) / کمیته توسعه روستایی بنگلادش (BRAC) / پروژه توسعه روستایی ۱۲ (RDP-12) / سازمان نوسازی بنگلادش (BURO-Tangail) / بنیاد شاکتی (Shakti Foundation) / خدمات روستایی رانچپور

دیناچپور (RDRS) / طرح توسعه سیستم‌های کشاورزی حاشیه‌ای و خُرد (MSFSCIP). از خدمات ویژه این مؤسسات پرداخت وام‌های اندک به فقرا بویژه زنان فقیر است که بازپرداخت آنها اقساط هفتگی در طول بیش از یک سال است. بیشتر این مؤسسات وام‌های کوچک می‌پردازند که برخی از آنها بیشتر از ۱۷۵ دلار وام نمی‌دهند. هدف اصلی این مؤسسات بهبود شرایط فقرای روستایی از راه فراهم کردن دسترسی آنها به اعتبارات و برخی برنامه‌های اجتماعی غیرمالی است.

ریشه اعتبارات خُرد به شکل مدرن به تأسیس بانک گرامین بنگلادش در ۱۹۸۳ توسط محمد یونس برمی‌گردد که در حال حاضر دارای ۲۵۶۴ شعبه در بنگلادش می‌باشد و ۱۹۸۰۰ نفر کارمند آن که به ۸,۲۹ میلیون نفر وام‌گیرنده در ۸۱۳۶۷ روستا خدمات ارائه می‌کند.

طبق گزارش بانک گرامین بنگلادش، نرخ بازپرداخت وام‌ها بین ۹۵ تا ۹۸ درصد می‌باشد. در هر روز کاری، این بانک به طور متوسط ۱,۵ میلیون دلار در هر هفته جمع‌آوری اقساط دارد. ۹۷ درصد قرض‌گیرندگان زن می‌باشند و بیش از ۹۷ درصد این وام‌ها بازپرداخت می‌شوند که دارای بالاترین نرخ استرداد را بین تمام سیستم‌های بانکی داراست^۱. شیوه‌های این بانک در پروژه‌های ۵۸ کشور مورد استفاده قرار می‌گیرد که از جمله آنها ایالات متحده آمریکا، کانادا، فرانسه، نروژ و نیوزیلند می‌باشند. او برنده جایزه نوبل سال ۲۰۰۶ میلادی می‌باشد که به خاطر ارائه اعتبارات خُرد برای فقرا به او اعطاء شده است^۲. آمار و ارقام مربوط به بانک گرامین بنگلادش نشان می‌دهد که این مؤسسه با رشد ۱۱۳/۵ درصدی وام‌هایش روبرو گردیده و حجم وام‌های خُرد ارائه شده توسط این مؤسسه از ۲۲۹/۱۴ میلیون دلار در سال ۲۰۰۱ به ۴۴۸/۴۱ میلیون دلار در سال ۲۰۱۱ افزایش یافته است

^۱ <http://www.grameen-info.org>

^۲ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2006/

(احمد، ۲۰۱۱، ص ۱۴). بانک گرامین نرخ بهره نسبتاً بالایی روی حجم پورتنفوی وام‌هایش (۲۰ درصد و بیشتر) اعمال می‌کند تا از این طریق وابستگی به یارانه‌اش کمتر شود. به هر حال توانایی مالی این بانک برای غلبه بر محدودیت‌های مالی از طریق تکمیل و اجرای سیاست‌های ابداعی و روش‌های عملیاتی، درس‌های آموزنده و گرانبهایی برای طراحی پروژه‌های مالی روستایی آینده در بر دارد. مهمترین ویژگی‌های بانک گرامین عبارتند از: افزایش تجهیز پس‌اندازها و کاهش اتکا به منابع کمک‌دهنده، دادن وام با نرخ‌های بهره حقیقی، ابداع شبکه‌های توزیع کم هزینه، استقلال مدیریتی در تدوین سیاست‌های عملیاتی، نظارت دقیق بر مصرف وام و نرخ‌های بازپرداخت، ایجاد پس‌اندازهای روستایی خویش‌فرما، داشتن هزینه‌های اداری به نسبت پایین و غیرفزااینده، توسعه بخشیدن به خدمات مالی در مناطق محروم و ... به هر حال، از زمانی که پروفیسور محمد یونس، مؤسس بانک گرامین، جایزه صلح نوبل را به منظور فعالیت‌شان در زمینه تأمین مالی خرد دریافت کرد، تجربه تأمین مالی خرد رشد چشم‌گیری پیدا کرده است (شهیدی‌نسب، میسمی، ۱۳۸۹، ص ۹۶).

۲. اعتبارات خرد اسلامی در سریلانکا

کشور سریلانکا در زمینه ارائه تأمین مالی خرد اسلامی نیز موفقیت‌هایی داشته است. یکی از پروژه‌های قابل توجه و جالبی که در چند سال اخیر در کشور سریلانکا در رابطه با تأمین مالی خرد اسلامی به اجرا درآمده است، تأمین مالی خرد اسلامی در حوزه تولید (و نه مصرف) می‌باشد. به دلیل نقش تاریخی دولت در سریلانکا، بخش عمده‌ای از مؤسسات تأمین مالی خرد در این کشور دولتی هستند. مؤسسات دولتی فعال در این زمینه با دو عنوان به فعالیت مشغول‌اند: ۱- بانک توسعه روستایی (بیش از ۱۵۰۰ بانک) ۲- بانک رفاه (۲۱۳۶ بانک تا سال ۲۰۰۸) است که به زبان محلی "بانک ساموردی" نامیده می‌شود و تا

سال ۲۰۰۸ حدود ۵ میلیون نفر سپرده‌گذار داشته است و تعداد ۵۰۰ هزار وام خرد نیز ارائه کرده است (شهیدی نسب و میسمی، ۱۳۸۹، ص ۹۸). تأمین مالی خرد اسلامی در حوزه تولید (نه مصرف) توسط سازمان غیر دولتی همیاری مسلمین در سریلانکا (میسسل^۱) اجرا شده است. روش کار بدین صورت است که سازمان میسل با همکاری دو مؤسسه دیگر فرآیند تأمین مالی خرد را در دو مرحله به اجرا می‌گذارند. ابتدا تأمین مالی خرد از طریق عقود مبادله‌ای (که نرخ بازدهی ثابتی دارند) ارائه می‌شود و پس از آن و در صورتی که گروه دریافت‌کننده تأمین مالی خرد در مرحله اول موفق به اثبات توانمندی خود در جهت استفاده صحیح از منابع و همچنین تعهد خود در زمینه باز پرداخت وام دریافتی گردید، آنگاه مؤسسه مذکور وارد مرحله دوم پروژه شده و وام‌های مشارکتی در اختیار این گروه موفق قرار می‌گیرد (گود و حبیب فیروز^۲، ۲۰۰۸، ص).

تعریف وقف

وقف در لغت به معنای ایستادن «منتهی الارب» به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن است. در اصطلاح فقهی نگه داشتن و حبس کردن عین ملکی است بر ملک واقف آن نه؛ ملک خدا، و مصرف کردن منفعت آن در راه خدا (دهخدا، ۱۳۲۸، ج ۴۸: ص ۲۳۴)، (طریحی، فخرالدین بن حمد، ۱۴۰۸، ج ۴: ص ۵۳۵، ماده‌ی وقف). و در اصطلاح، تحبیس و تسبیل مال را وقف گویند علاوه بر این به معنای آگاه ساختن نیز آمده است. اغلب فقها وقف را حبس کردن اصل مال و رها کردن منفعت آن می‌دانند. و مدرک تمامی آن‌ها در تعریف وقف، حدیث نبوی ذیل است که پیامبر (ص) فرمود: حَبَسَ الْأَصْلَ وَ سَبَلَ الثَّمَرَ. (شیخ طوسی، ۱۳۸۷ق، جلد ۳: ص ۲۸۶؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، جلد ۳: ص ۱۵۲؛ ابن حمزه طوسی، ۱۴۰۸ق:

¹ Muslims Aid in Sri Lanka (MAISL)

² Goud and Habib Feroz

ص ۳۶۹). در فرهنگ بزرگ سخن تعریف وقف اینگونه آمده: عقدی است که بر طبق آن، شخصی مال معینی از اموالش را جهت استفاده فرد یا افرادی یا مؤسسه‌ای اختصاص می‌دهد و پس از آن مال مذکور از ملکیت واقف خارج شده، قابل نقل و انتقال نخواهد بود (انوری، ۱۳۹۰، ج ۸: ص ۸۲۶۰). بنابراین، عقد وقف عقدی است که به موجب آن فردی عین مال خود را تحبیس می‌کند و منافع آن را جهت صرف در راه‌هایی که مشخص می‌کند، رها نماید (موسویان، ۱۳۸۶: ص ۱۵۳). حال با توجه به تعاریف متفاوتی که از واژه وقف مورد اشاره قرار گرفت، لازم است تا شرایط مال موقوفه مورد بررسی قرار گیرد تا بتوان در مورد قابلیت وقف پول اظهار نظر منطقی کرد. اما انصاف این است که در بررسی روایات، چنین تعاریفی یافت نمی‌شود؛ حتی برخی نکات در روایات آمده‌است که می‌توان آن را مخالف ادعای فقها دانست. در ادامه به بررسی روایات می‌پردازیم.

در دو حدیث مرسل^۱ آمده است که پیامبر (ص) فرموده است: «حَبَسِ الْأَصْلَ وَ سَبَّلِ الثَّمَرَ» (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ص ۲۶۰) یا «حَبَسْتُ أَصْلَهُ وَ سَبَّلْتُ ثَمَرَتَهَا» (میرزای نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴، ص ۴۷). شاید نخستین افرادی که در شیعه، وقف را اینگونه تعریف کرده‌اند، با توجه به این دو حدیث مرسل بوده‌است یا گرت‌برداری از فقه اهل سنت بوده‌است. به هر حال تفاوتی بین این دو منشأ وجود ندارد، زیرا هر کدام منشأ این تعریف بوده‌اند، حجیت شرعی ندارد. در حدیث دیگری حضرت زهرا (س) اختیار موقوفاتی را به دست حضرت علی (ع) و پس از ایشان امام حسن (ع) و امام حسین (ع) می‌دهد که یکی از آن موقوفات «اموال ام‌ابراهیم» است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹: ص ۱۹۸). با توجه به تصریح لغویان مبنی بر اینکه اصل مال، طلا و نقره است، (ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۴: ص ۳۷۳) حتی برخی لفظ مال را مختص به طلا و نقره دانسته‌اند (عباس نجفی، ۱۴۱۰ق: ص ۱۴).

۱. روایت مرسل: روایتی که برخی از راویان آن در سلسله سند ذکر نشده‌اند.

پس باید بخشی از موقوفات ام ابراهیم، طلا و نقره و پول باشد که به عنوان موقوفه در اختیار حضرت زهرا(س) قرار داشت. در روایت صحیحۀ دیگری آمده است که امام کاظم(ع) زمینی را وقف کرد و شرط کرد در صورت نیاز، آن را بفروشند و با پول آن، مشکل را برطرف سازند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹: ص ۲۰۲). در روایت موثقه‌ای^۱ آمده است که امام صادق(ع) مقداری از اموالش را وقف کرد تا چند بخش شود و پس از شهادت ایشان، در زمان‌های خاصی آن‌ها را انفاق کنند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹: ص ۱۷۴). حال لازم است به تبیین شرایط مال موقوفه پرداخته شود.

شرایط مال موقوفه

شرایط موقوف از مباحث مهم وقف مطرح شده است، یعنی شارع مقدس در قانونگذاری، شرایط ویژه‌ای برای موقوفات بیان کرده است، که در ادامه مختصراً به مواردی از آن اشاره می‌شود. مال موقوفه بر اساس نظر فقهای امامیه باید دارای این شرایط باشد: عین باشد (نه دین با منفعت)، قابل تملک باشد، قابلیت بقاء در برابر انتفاع داشته باشد و بتوان آن را به قبض موقوف علیهم داد. (محقق حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۴۴۳؛ محقق حلی، ۱۴۰۲ق؛ خمینی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۷۰).

تعریف وقف پول

شماری از تعاریف برای وقف پول عبارتند از:

۱. وقف پول، وقف خیریه^۲ تأسیس شده با سرمایه پولی^۳ می‌باشد (چیزاکا، ۲۰۰۴: ص ۲)؛

۱. حدیث موثق: حدیثی که همه راویان آن راستگو هستند اما حداقل یکی از راویان آن غیرشیعه است.

^۲ Charitable endowment

^۳ Cash capital

ب. وقف پول، وقفی است که توسط فرد یا گروهی از افراد با موجودیت قانونی، در قالب پول صورت می‌گیرد (ماسیتا و همکاران، ۲۰۰۵: ص ۳)؛

ج. وقف پول نوع خاصی از بخشش‌ها می‌باشد و از انواع وقف داری متمایز می‌باشد که این تفاوت به علت ماهیت اصل سرمایه وقف^۱ می‌باشد که به شکل وجوه نقدی^۲ (به شکل جزء و یا کل سرمایه‌ی وقف) صورت می‌گیرد (چیزا، ۱۹۹۸: ص ۵۳)؛

د. مناسب‌ترین تعریف وقف پول عبارتست از: "بسیج سرمایه وجوه^۳ از طرف اهدا کنندگان^۴ بر اساس مدت نامحدود یا ابدی و سرمایه‌گذاری آنان در دارایی‌های مؤلد که هم منافی از طریق استفاده عین فراهم می‌کند یا درآمد و عایدی‌هایی در جهت مصارف آینده برای افراد یا گروه‌ها بر اساس خط مشی و سیاست در نظر گرفته شده توسط اهداکنندگان و دریافت کنندگان، فراهم می‌کند". این تعریف برای وقف پول، کامل‌ترین تعریف برگرفته شده بر اساس مفهوم شریعت^۵ از وقف و تأمین مالی می‌باشد (لاہساسنا، ۲۰۱۰: ص ۱۰۴).

واقف سرمایه پولی خود را از طریق فرد یا سازمانی که مسئول مدیریت سرمایه یا وجوه وقفی و توزیع سود حاصل از سرمایه‌گذاری آن‌ها را بر عهده دارد^۶، به موقوف علیه^۷ اهدا می‌کند. تنها عایدی یا منفعت حاصل از سرمایه وقف شده (وجوه وقفی) به موقوف علیه می‌رسد و اصل سرمایه وقف مجدداً سرمایه‌گذاری می‌شود (ماسیتا و همکاران، ۲۰۰۵: ص ۲). این مفهوم باید در نظر گرفته شود که اصل سرمایه وقف به خدا تعلق دارد.

¹ Asl al-mal or Corpus

² Cash

³ Mobilization Funds

⁴ Donors

⁵ Shariah

⁶ Nadzir

⁷ Mauquf alaih

در حالی که اصل پول وقف شده سرمایه‌گذاری شود، که از طریق مضاربه یا وام دهی ساده، پول وقف شده بین قرض‌گیرندگان توزیع می‌شود. اما آنچه به خداوند تعلق دارد، برخلاف آنچه شرح داده شد، نمی‌تواند بین اشخاص ثالث توزیع شود (چیزاکا، ۲۰۰۴:ص ۲). به هر حال باید به این نکته توجه شود که تنها حق بهره‌برداری و استفاده از سرمایه وقف^۱ و منافع آن بین قرض‌گیرندگان^۲ توزیع می‌شود نه صاحبان و مالکان آن^۳ (چیزاکا، ۲۰۰۴:ص ۲).

امکان سنجی وقف پول

با توجه به نکات و تعاریفی در زمینه وقف و وقف پول، در این قسمت مختصراً به بررسی قابلیت اجرایی شدن وقف پول در ایران پرداخته می‌شود. موافقان جواز وقف پول در بین فقهای شیعه عبارتند از (رحیمی، ۱۳۸۶:ص ۱۹): شهید اول، شهید ثانی، سبزواری، سید یزدی، کاشف الغطاء، شیخ محمد زین‌الدین، آیت‌الله حکیم، آیت‌الله خوئی، آیت‌الله سیستانی، شیخ اسحاق فیاض، سیدمحمد روحانی، شیخ محمد خراسانی اشاره کرد. و در مقابل مخالفان جواز وقف پول در بین فقهای شیعه عبارتند از: محقق حلی، علامه حلی در المختلف، یحیی بن سعیدحلی، علی مؤمن سبزواری قمی، ابن زهره، قطب‌الدین کیدری، صاحب جواهر، سید محمدسعید حکیم، آیت‌الله اراکی، آیت‌الله گلپایگانی، آیت‌الله محمدصادق روحانی اشاره کرد. با توجه به اینکه در اکثر فتوای فقهای امامیه بویژه مراجع تقلید این اشتراط وجود دارد که عین مال موقوفه باید باقی بماند، وقف پول صحیح نیست (خمینی، ۱۴۲۲ق، ج ۲: ص ۴۴۵؛ گلپایگانی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ص ۳۴۹؛ مکارم شیرازی،

¹ Waqf capital

² Borrowers

³ Ownership

۱۴۲۷ق، ج ۲: ص ۴۳۵)، لذا در ادامه برخی از راه‌کارهای ارائه شده برای بهره‌برداری از این منبع مردمی برای تأمین مالی امور مختلف اشاره می‌شود:

0 پول را از طریق هر نوع عقد یا ایقاعی مانند هدیه یا صلح، به تملیک محل مورد نظر درآورد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۲: ص ۴۳۵). به عنوان مثال می‌توان وجوه نقدی جمع‌آوری شده از افراد متول را از طریق هبه به مالکیت مؤسسات خیریه درآورد تا آنها از این وجوه در زمینه تأمین نیازهای مالی خود در برنامه‌های کمک‌رسانی به افراد فقیر در سطح جامعه استفاده نمایند.

0 شخص در حال حیات خود مبلغی را به بانک یا صندوق قرض‌الحسنه (یا صندوق وقف پول) بسپارد، و وصیت کند بعد از وفات آن را به همین صورت به جریان اندازند (منوط به این که بیش از ثلث اموال نباشد، یا اگر بیش از ثلث اموال اوست، اجازه ورثه را در حال حیات بگیرد). (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۳: ص ۳۱۳).

0 وقف اعتبار و قدرت خرید ناشی از در اختیار داشتن پول (استفتاء سید صادق شیرازی). پول حامل ارزش و اعتباری است که بر اساس قرارداد به آن داده شده است. آنچه که برای پول امروزی اهمیت دارد بحث اعتبار پول است. امروز که می‌گوییم وقف پول و سهام، ارزش اعتباری آن مقصود ماست. بنابراین در وقف پول، آنچه که وقف می‌شود اعتبار پول است. مثلاً اگر فردی یک میلیون ریال وقف می‌کند، مثل این است که بگوییم یک میلیون ریال اعتبار وقف کرده است، خواه این پول به شکل وجه نقد، چک یا پول الکترونیک باشد. بنابراین چنانچه فردی پول موقوفه را برای مدتی در اختیار بگیرد و در معاملات مضاربه‌ای از آن استفاده نماید و در نهایت همان میزان پول را برگرداند در واقع همان عین موقوفه را برگردانده است.

0 می‌توانند پول‌هایی را جمع کنند و وکالت بدهند که شخص جمع‌کننده چیزی با آن‌ها بخرد و وقف کند (استفتاء شخصی ناصر مکارم شیرازی). این مورد با پیشنهادات ارائه شده توسط کارکنان و کارشناسان سازمان اوقاف خراسان رضوی، شباهت بسیار نزدیکی دارد. طبق این پیشنهادات وجوه نقدی جمع‌آوری شده صرف خرید دارایی‌هایی از قبیل ملک تجاری یا ساختمان و تشکیلات تولیدی یک کارخانه یا مرکز تولیدی شود و این ملک به اجاره گذاشته شود و درآمد حاصل از اجاره صرف امور خیریه (در جهت کاهش فقر) شود یا در ملک تجاری یا مرکز تولیدی خریداری شده توسط پول‌های اهداء شده اقدام به آموزش و استخدام نیروی کار (با تأکید بر استخدام افراد فقیر و کم‌درآمد) در جهت افزایش اشتغال در کشور صورت گیرد. یا این وجوه صرف خرید سهام یا اوراق قرضه شوند و سود حاصل از آن وقف امور خیریه شود. همچنین وقف پول به صورت دیگری نیز امکان پذیر است، بدین صورت که مثلاً شخصی که می‌خواهد پول خود را وقف کند آن را تبدیل به سکه بهار آزادی نماید و بانک برای مدتی معین تعدادی سکه به متقاضیان نیازمند بدهد تا آن‌ها بعد از رفع نیاز عین آن سکه‌ها را برگردانند. در این فرض مساله تورم نیز صدمه به ارزش اصلی موقوفه نخواهد زد و سکه تابع افزایش و یا کاهش نرخ تورم خواهد بود.

وقف پول و تأمین مالی خرد

وقف پول می‌تواند یک منبع بسیار قابل اعتماد برای اعتبارات خرد و همچنین منبع بسیار قوی برای شرکت‌های کوچک و متوسط می‌باشد. همچنین می‌تواند در توسعه عملکرد صنایع از طریق کمک مالی فراهم شده سهمیم باشد. وقف پول می‌تواند منجر به انجام پروژه‌های بیشتر، فرصت‌های کسب و کار بیشتر، اشتغال بیشتر شود که نتیجه آن سهمیم شدن وجوه وقف شده در رشد و توسعه اقتصادی و همچنین توسعه سیستم مالی می‌باشد

(لاهباسنا، ۲۰۱۰:ص ۱۱۴). تأمین مالی برای گروه‌های هدف بویژه اقشار فقیر و تهیدست نه تنها به صورت نقد، بلکه به شکل تأمین وسایل و تجهیزات راه‌اندازی کسب و کاری ساده با هزینه کم (و در بسیاری موارد کسب و کارهایی که در خانه قابل انجام است) می‌تواند صورت گیرد که منشاء آن پول‌های وقف شده باشد. صندوق وقف پول می‌تواند روشی برای بهره‌گیری از سرمایه وقف پول باشد که در آن واقفان پول، مبالغی را برای قرض دادن به نیازمندان وقف می‌کنند. از منافع پول موقوفه این است که می‌تواند به بیماران، جوانان در حال ازدواج و کسانی که در شرایط نامناسب مالی هستند، با قرض دادن یاری رساند. برای درستی فعالیت این صندوق لازم است مراکز مرتبط با وقف و پول، نظیر سازمان اوقاف و بانک مرکزی، بر کار آن‌ها نظارت و با آن‌ها همکاری کنند. در اینجا هدف اصلی این است که با ترکیب و محفوظ ماندن اصل مال و حتی رشد آن، اهداف خیرخواهانه واقفان نیز به خوبی تأمین شود (هدف‌هایی مثل کمک هزینه زندگی نیازمندان، حمایت از دانشجویان نیازمند، خدمات پزشکی و دارو، زلزله‌زدگان و...). در حالت کلی دو نوع صندوق وقف می‌تواند وجود داشته باشد: صندوق وقف قرض پول خاص و صندوق وقف پول عام. صندوق وقف پول خاص به افراد خاصی قرض می‌دهد و نمی‌توان منافع آن را به مصرف دیگران رساند. انواع صندوق وقف پول خاص، بر حسب مصارف و اهداف آن، می‌توانند عبارت باشند از: صندوق وقف پول برای درمان، صندوق وقف پول برای ازدواج، صندوق وقف پول موضوع‌های دیگر (صندوق وقف پول علاوه بر موارد مذکور، در موضوع‌های دیگر مثل کمک هزینه تحصیلی برای دانشجویان یا کمک هزینه برای آزادی زندانیان مقروض هم قابل تأسیس است). ممکن است عده‌ای بدون ذکر قصد خاص برای قرض، پول خود را برای قرض وقف نمایند. در این صورت لازم است صندوقی به عنوان «وقف پول عام» ایجاد شود. کمک خیریه این صندوق به نیازمندان اعم خواهد بود و تمام موارد را شامل خواهد شد.

عملکرد صندوق وقف پول در اعطای تسهیلات و اعتبارات خرد به افراد کم درآمد یا فقیر را می‌توان به شکل دیگری ساماندهی کرد. به این ترتیب که صندوق وقف پول از طریق سرمایه‌گذاری وجوه وقف شده در انواع قراردادها بویژه قراردادهای اسلامی به انجام تأمین مالی خرد پردازد و منافع حاصل را صرف افراد فقیر و کم‌درآمد کند. بنابراین در این حالت آنچه که اهمیت‌اش از اصل وقف کمتر نیست، سرمایه‌گذاری کارآمد اموال موقوفه است که با حمایت قانونی و مالیاتی دولت‌ها موجب تقویت هرچه بهتر جریان وقف می‌شود. در کشورهای توسعه یافته مؤسسات وقفی همانند دیگر نهادهای مالی در راستای تخصیص بهینه دارایی‌ها، تحقق اهداف اجتماعی و تقویت بازار سرمایه فعالیت می‌کنند (حائری، ۱۳۸۶، ص ۱۷۲). و... به عنوان مثال در آمریکا تنها ۴۰ درصد بودجه دانشگاه‌های دولتی را دولت می‌پردازد و بیشتر بودجه آن‌ها از طریق صندوق‌های وقفی تأمین می‌شود (حائری، ۱۳۸۶، ص ۱۷۲). ماسیتا و همکاران‌اش در این مورد می‌گویند: واقف سرمایه پولی خود را از طریق فرد یا سازمانی که مسئول مدیریت سرمایه وجوه وقفی و توزیع سود حاصل از سرمایه‌گذاری آن‌ها را بر عهده دارد^۱، به موقوف علیه^۲ اهدا می‌کند. تنها عایدی^۳ حاصل از سرمایه وقف به موقوف علیه می‌رسد و اصل سرمایه وقف دوباره سرمایه‌گذاری می‌شود (ماسیتا و همکاران، ۲۰۰۵: ص ۲). بنابراین در اینجا مناسب است تا نمونه‌ای از الگوی عملیاتی برای انواع سرمایه‌گذاری توسط پول‌های وقف شده بر اساس قراردادهای اسلامی ارائه شود که از لحاظ عملیاتی نسبت به سایر موارد ذکر شده در ایران قابلیت اجرایی بالاتری می‌تواند داشته باشد. این الگو در نمودار ۱ مشاهده می‌شود.

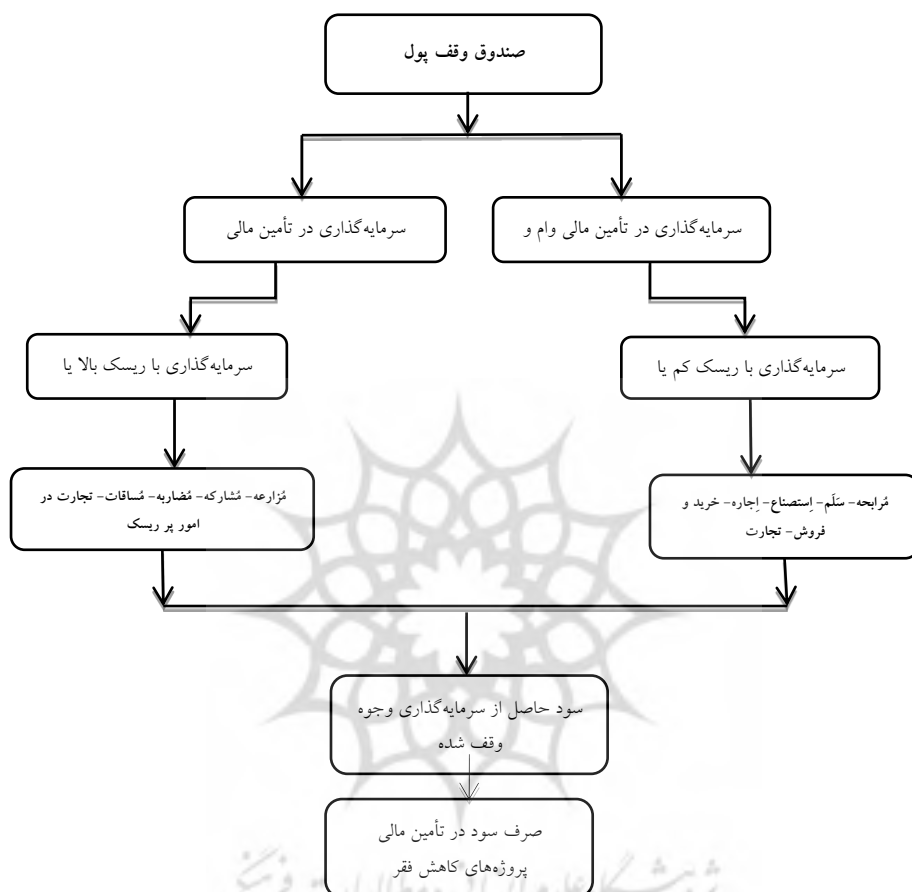
---

¹ Nadzir

² Mauquf'alaih

³ Gain

نمودار ۱) الگوی عملیاتی برای انواع سرمایه‌گذاری توسط پول‌های وقف شده

پیامدهای بالقوه وقف پول در تأمین مالی خرد اسلامی

به نظر می‌رسد استفاده از الگوی پیشنهادی در این تحقیق جهت تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی، مزایای اقتصادی و اجتماعی مهمی به همراه داشته باشد. در واقع اگر مؤسسه تأمین مالی خرد در تجهیز منابع از نهاد اسلامی وقف پول بهره برده و در قسمت

- تخصیص منابع نیز از ابزارهای اسلامی استفاده کند، ویژگی‌های مثبتی ایجاد می‌کند. مزایای بالقوه اجرایی شدن وقف پول در قالب اعتبارات خُرد را می‌توان به موارد زیر خلاصه کرد:
۱. حل چالش کمبود منابع مالی و توجه به پایین‌ترین گروه‌های درآمدی: هدف اصلی این نوع تأمین مالی، ارائه خدمات به افرادی است که به دلایل مختلف نمی‌توانند از تسهیلات بانکی استفاده کنند. می‌توان تأمین مالی خُرد در قالب وقف پول را به عنوان سازوکار عرضه خدمات مالی گوناگون به گروه‌هایی با درآمد پایین مانند فقرا، زنان بی‌سرپرست، کشاورزان و پیمانکاران خُرد تعریف نمود. این افراد به دلیل اینکه دارای رتبه اعتباری^۱ پایین‌تری می‌باشند، مورد توجه بانک‌ها و سایر مؤسسات مالی متعارف قرار نمی‌گیرند. علاوه بر این، به دلیل بالا بودن هزینه نظارت و ارزیابی در زمینه ارائه وام‌های خُرد، چالش وثیقه و احتمال بالای نکولی که برای فقرا وجود دارد، بانک‌ها و مؤسسات مالی معمولاً از ارائه وام‌ها خُرد به افراد مذکور خودداری می‌کنند (کلیم و احمد، ۲۰۰۹، ص ۳).
  ۲. حذف وثیقه ملکی از وام‌های اعطایی خُرد: بیشتر وام‌دهندگان رسمی در برابر پرداخت وام، وثیقه می‌خواهند که فقیران و افراد کم‌درآمد یا آن را نداشته یا توان از دست دادن وثیقه را ندارند. در حال حاضر بانک‌های فعال در کشور و همچنین صندوق‌های قرض‌الحسنه از دو شیوه برای تضمین بازگشت وجوهی که براساس عقود مختلف در اختیار افراد قرار می‌دهند، استفاده می‌کنند. یکی دریافت وثایق معتبر و دیگری درخواست ضامن. اما در مؤسسه تأمین مالی خُرد مبتنی بر وقف پول (وبه طور کلی تأمین مالی خُرد وقفی)، براساس ماهیتی که دارد، ایده وثیقه گروهی می‌تواند جایگزین موارد دیگر شود. به این نحو که از افراد هیچگونه

¹ Credit worthiness

² Kaleem and Ahmed

درخواست وثیقه و یا ضامنی نمی‌شود، اما در مقابل لازم است هر فرد تلاش کند تا عضو یک گروه شده و از این طریق تسهیلات دریافت کند. به جرأت می‌توان گفت ایده وثیقه گروهی، بهترین ویژگی مؤسسات تأمین مالی خرد می‌باشد که حتی در سطح بین‌المللی موفقیت خود را در تضمین بازپرداخت منابع اثبات نموده است (عبداللهی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۱۲). این شیوه نوآوری بانک گرامین (و یا به طور کلی تأمین مالی خرد) در وثیقه کردن دارایی "دسترسی به وام در آینده" می‌باشد به این مفهوم که عدم پرداخت اقساط وام از سوی یک وام‌گیرنده موجب عدم دسترسی همه اعضاء گروه به وام می‌شود (نجفی، ۱۳۸۲، ص ۸۱-۸۲). همانطور که جلوتر اشاره شد، تأمین مالی خرد اسلامی در سریلانکا نیز توانسته بر دغدغه ارائه وثیقه یا ضامن غلبه کند. ابتدا تأمین مالی خرد از طریق عقود مبادله‌ای (که نرخ بازدهی ثابتی دارند) ارائه می‌شود و پس از آن و در صورتی که گروه دریافت‌کننده تأمین مالی خرد در مرحله اول موفق به اثبات توانمندی خود در جهت استفاده صحیح از منابع و همچنین تعهد خود در زمینه بازپرداخت وام دریافتی گردید، آنگاه مؤسسه مذکور وارد مرحله دوم پروژه شده و وام‌های مشارکتی در اختیار این گروه موفق قرار می‌گیرد (شهیدی‌نسب، میسمی، ۱۳۸۹، ص ۹۹).

۳. جمع‌آوری و استفاده بهینه از منابع خرد و مشارکت بیشتر افراد در سنت حسنه وقف: غالباً وقف اموالی مانند زمین، مسکن و غیره مرسوم است. ولی بسیاری از افراد در جومع اسلامی هستند که تمایل به مشارکت در این امر خدا پسندانه را دارند ولی از توان مالی بالایی برخوردار نیستند که بخواهند زمین یا ساختمانی را وقف امور خیر نمایند. ولی با وقف مبلغی مثلاً معادل ۱۰ هزار تومان تا مقادیر بسیار زیاد و نامحدود، امکان مشارکت مردمی در امر وقف بسیار بیشتر شده

ضمن اینکه مبلغ سرمایه جمع‌آوری شده می‌تواند در طول زمان افزایش یابد و کمک‌های بیشتری برای ذی‌نفعان فراهم نماید.

۴. پرداخت تسهیلات به زنان سرپرست خانوار و تقویت اشتغال: به عنوان مثال اگر یکی از اهداف صندوق یا بانک وقف پول دادن پول وقف شده به صورت وام بدون بهره با توجه به شرایط خاص فرد وام گیرنده باشد، این اقدام می‌تواند به روان سازی فرآیند گسترش مشاغل کمک کند، ضمن اینکه عدم وجود نرخ بهره در این نوع استقراض می‌تواند فشارهای تورمی را کاهش دهد و قالب اسلامی را در اعطای اعتبارات دارا باشد. در تمامی جوامع همیشه افرادی وجود دارند که سرمایه فکری لازم برای راه انداختن و تأسیس یک صنعت یا یک بنگاه اقتصادی^۱ را دارند و می‌توانند کارآفرین باشند و چندین نفر را به کار بگمارند اما به دلیل نبود سرمایه و پشتوانه مالی نمی‌توانند این سرمایه فکری را به نتیجه برسانند و در نتیجه از کسب درآمد محروم می‌شوند. در دریافت وام از بانک‌های خصوصی و دولتی مشاهده می‌شود که توانایی بازپرداخت وام را توسط وام گیرنده مورد بررسی قرار می‌دهند و افرادی که توان مالی کمتری دارند معمولاً از دریافت وام محروم می‌شوند. بازپرداخت اقساط وام طبق شرایط بانک‌ها و مؤسسات مالی و اعتباری ممکن است متقاضی وام را تحت فشار قرار دهد که در نهایت یا بانک از دادن تسهیلات خودداری می‌کند یا فرد به علت ناتوان دیدن خود در پرداخت اقساط از دریافت وام خودداری می‌کند. بنابراین در کشورهای کمتر توسعه یافته، تأمین خدمات مالی و بهره‌مندی از تسهیلات و اعتبارات بانکی برای دهک‌های پایین درآمدی به دلیل وجود نرخ‌های بهره‌ی بالا و مطالبه وثایق سنگین از طرف بانک‌ها و مؤسسات اعتباری بسیار مشکل و خارج از دسترس بوده (حسن‌زاده،

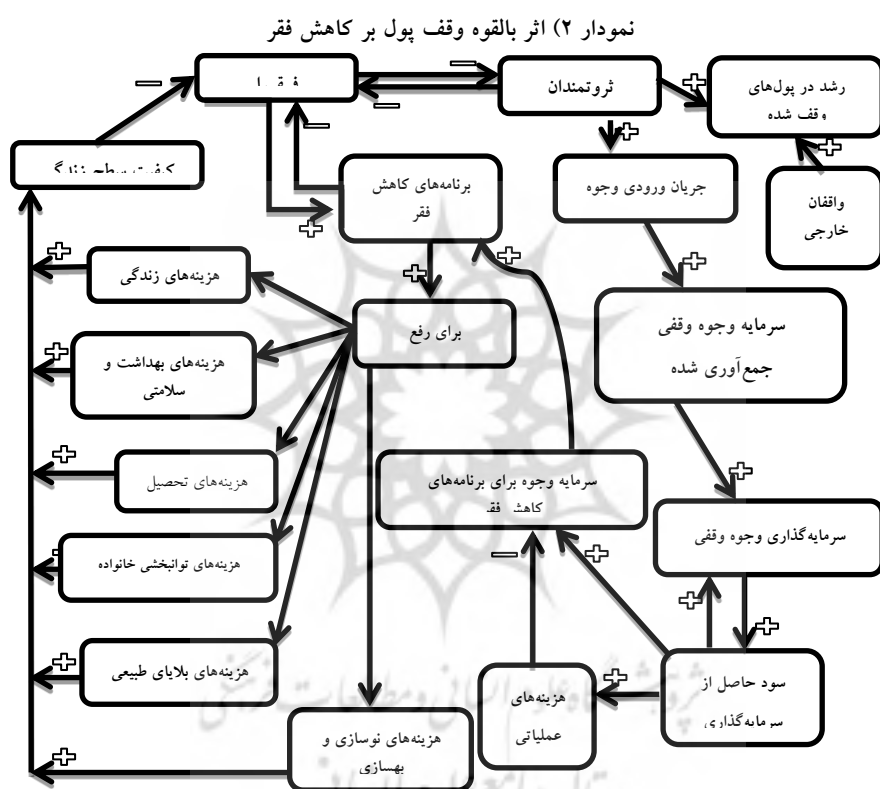
---

^۱ Firm

۱۳۸۷، ص ۱۲۹). وقف پول می‌تواند در دسترسی اینگونه افراد به اعتبارات خُرد نقش بسزایی داشته باشد ضمن اینکه قالب و عملکرد اسلامی را نیز به همراه دارد.

۵. کاهش فقر در جامعه: در فرهنگ دینی اسلامی، پدیده وقف درست در مقابل فقر قرارداد دیگر فلسفه وجودی فرهنگ وقف، فقرزدائی جامعه است. و با گسترش فرهنگ وقف به یقین می‌توان گفت که میزان فقر و محرومیت در جامعه کاهش می‌یابد. زیرا وقف همانگونه که تبیین شده یکی از راه‌های کنترل تراکم ثروت محسوب می‌شود. سرمایه پولی وقفی جمع شده از طریق برنامه "سند رسمی وقف پول" می‌تواند به حوزه‌های مرتبط با توسعه اجتماعی (به عنوان مثال کشاورزی، آموزش، بهداشت و امور زیربنایی)، برنامه‌های کاهش فقر شهری و توسعه سایر خدمات عمومی اختصاص یابد. در بعضی از کشورها مدیریت صندوق وقفی به طور موثری فقر را کاهش داده و رفاه مردم را از طریق برنامه‌های اضافی برای آموزش و بهداشت، مسکن ارزان، برنامه‌های توسعه امکانات عمومی و از این قبیل، افزایش داده است (ماسیتا و همکاران، ۲۰۰۵: ص ۲). هرچه سرمایه وقف شده بیشتری برای تأمین مالی‌های کسب و کارهای خُرد تخصیص یابد، فقر با سرعت بیشتری کاهش می‌یابد (ماسیتا و همکاران، ۲۰۰۵: ص ۲۶). دسترسی خانواده‌های کم‌درآمد و فقیر به وام‌های کوچک این امکان را فراهم می‌کند که این خانواده‌ها بتوانند در برابر موانع و مشکلات غیرمنتظره اقتصادی - اجتماعی از خود محافظت بکنند و سطح زندگی کنونی خویش را بهبود بخشند و برای تغذیه، مسکن، بهداشت و آموزش فرزندان‌شان سرمایه‌گذاری نمایند (ازکیا و ایمانی، ۱۳۸۴، ص ۲). بنابراین تأمین منابع مالی خُرد به شکل وقف پول برای فقرا و نیازمندان نه تنها صدقه نیست، بلکه روشی برای

تأمین و گسترش همان حقوق و خدمات برای خانوارهای کم‌درآمدی است که بسیاری از مردم جهان به طور معمول از آن حقوق برخوردار می‌باشند. از این رو، در یک نمای کلی می‌توان عملکرد و اثر بالقوه وقف پول بر کاهش فقر را در قالب نمودار ۲ به همراه اثر متقابل هر بخش بر بخش دیگر به تصویر کشید:

در نمودار ۲ نشان داده شد که پروژه‌های کاهش فقر می‌تواند توسط وقف نقدی تأمین مالی گردد. این پروژه‌ها را می‌توان در یک قالب و دسته‌بندی دیگر به صورت ذیل تبیین کرد:

۱- پروژه‌های تولیدی و اشتغال: کشورهای فقیر نرخ بیکاری بالایی را تجربه می‌کنند. پروژه‌های خرد مثل صنایع دستی و روستایی، درآمد و اشتغال را برای گروه هدف در منطقه بالا می‌برد.

۲- امکانات آموزشی: امکانات آموزشی می‌تواند آموزش موردنیاز را برای جامعه بی‌سواد یک کشور فراهم کند و باعث توسعه منابع انسانی جامعه گردد و از این طریق فقر در جامعه کاهش یابد.

۳- امکانات بهداشتی: یک نیاز مبرم برای امکانات بهداشتی در کشورهایی که از لحاظ منابع فقیر هستند وجود دارد. عدم دسترسی به خدمات دارویی برای اکثریت جامعه فقرسلاستی، بهره‌وری پایین، درآمد پایین را نتیجه می‌دهد. امکانات مهیا شده توسط بخش عمومی در مناطق شهری متمرکز شده در حالی که اکثریت جمعیت در مناطق روستایی زندگی می‌کنند که از امکانات دارویی مناسب محروم هستند.

۴- زیر ساخت‌های فیزیکی و تأسیسات رفاهی: کاهش فقر و توسعه اقتصادی نیاز به امکانات فیزیکی و تأسیسات رفاهی دارد. دسترسی به جاده، سدهای آبیاری، ابزارهای کنترل سیل و امکانات رفاهی برای برنامه توسعه در کشورهای با درآمد پایین و در حال توسعه ضروری هستند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این تحقیق اهمیت و جایگاه اعتبارات خرد بر اساس تجربه ایران و سایر کشورها مشاهده شد. از طرفی مشخص شد که مفهوم اعتبارات خرد و وقف، هر دو، قشر فقیر و کم‌درآمد جامعه را هدف قرار می‌دهند. مشکلات دسترسی افراد فقیر به اعتبارات مرسوم از یک سو و الزام برقراری تأمین مالی بر اساس شریعت اسلام، تلاش برای ارائه سیستمی

مناسب در جهت تأمین مالی را می‌طلبد که در این مقاله وقف پول به عنوان یک ابزار نوین اسلامی در زمینه اعتبارات خرد مورد بررسی قرار گرفت. وقف پول موافقان و مخالفانی دارد و دلایل متنوعی در این زمینه از طرف فقهای شیعه و سنی ارائه شده است. ولی در مجموع می‌توان بیان کرد که وقف پول جایز می‌باشد زیرا اولاً تعریف مصطلح وقف که حبس اصل و رها کردن منفعت باشد؛ دلیل فقهی معتبر ندارد. لذا ادله مطرح شده در بطلان وقف (شرط باقی ماندن اصل پول در اثر انتفاع) پشتوانه قوی ندارد. ثانیاً بر فرض صحیح بودن تعریف اصطلاحی؛ با توجه به ماهیت اعتباری پول جدید؛ به کارگیری پول وقفی از بین رفتن اصل مال موقوفه نمی‌باشد. بلکه بکارگیری آن همان استفاده کردن از منافع مال موقوفه است؛ در حالی که عین آن باقی است. از این رو می‌توان انتظار داشت که وقف پول را می‌توان اجرایی کرد و در قالب اعتبارات خرد به اقشار فقیر و کم‌درآمد جامعه ارائه خدمات کرد و از این طریق گام موثری در جهت کاهش مشکلات اقتصادی - اجتماعی در جامعه برداشت. از این رو باید در شیوه برخورد با مقوله وقف باید بازنگری جدی صورت گیرد. چراکه با توجه به شرایط جوامع کنونی ارائه شیوه‌های جدیدی از وقف مانند وقف پول ضروری می‌نماید. مسائل فقهی مربوط به وقف با توجه به نیازهای جدید مورد بازنگری قرار گیرد و راه کارهای جدید ارائه شود.

کتابنامه

۱. ارشادی، علی و علی حسن‌زاده؛ (۱۳۸۲)، «نقش اعتبارات خرد در توسعه روستایی»، مجموعه مقالات سیزدهمین کنفرانس سیاست‌های پولی و ارزی، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ص ۱۴۵، ۱۶۳-۱۶۴، ۱۴۰، ۱۶۳-۱۶۴.

۲. ازکیا، مصطفی و علی ایمانی؛ (۱۳۸۴)، «نقش اعتبارات خُرد در توانمندسازی و ایجاد اشتغال زندانیان آزادشده»، همایش توسعه روستایی و کاهش فقر، تهران، بانک کشاورزی، ص ۲.
۳. ازوجی، علاءالدین و علی حسنزاده و صالح قویدل؛ (۱۳۸۵)، «بررسی آثار اعتبارات خُرد در کاهش فقر و نابرابری‌های درآمدی»، فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال ششم، ص ۴۶.
۴. آنوری، حسن؛ (۱۳۹۰)، «فرهنگ بزرگ سخن»، تهران: سخن، ج ۸، ص ۸۲۶۰.
۵. بختیاری، صادق؛ (۱۳۸۹)، «مالیه خُرد راهکاری برای افزایش تولید بخش کشاورزی و کاهش فقر روستایی»، مجله دانش و توسعه، سال هفدهم، شماره ۳۰، ص ۳، ۵، ۱.
۶. حائری، محمدحسن؛ (۱۳۸۶)، «بررسی سرمایه‌گذاری در وقف»، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های همایش وقف در بازار سرمایه، مؤسسه انتشارات دانشگاه مفید، چاپ اول، ص ۱۶۹-۱۷۲ و ۱۷۵-۱۷۷.
۷. حسنزاده، علی؛ (۱۳۸۷)، «الگوسازی مؤسسات و تأمین مالی خُرد منطبق با قواعد شریعت اسلام»، مجموعه مقالات هجدهمین کنفرانس سیاست‌های پولی و ارزی، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ص ۱۲۹.
۸. خمینی، روح‌الله؛ (۱۴۲۲ق)؛ «استفتانات»، ۳ جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، جلد ۲، ص ۴۴۵.
۹. دهخدا، علی‌اکبر؛ (۱۳۲۸)، «لغت نامه»، تهران: چاپخانه مجلس، جلد ۸، ص ۲۳۴، واژه وقف؛ ج ۲، ص ۵۳۸، واژه پول.

۱۰. رحیمی، مرتضی؛ (۱۳۸۶)، «وقف پول در مذاهب فقهی اسلامی»، وقف میراث جاویدان، سال پانزدهم، شماره ۶۱، ص ۱۹.
۱۱. رضائی، مجید؛ (۱۳۸۶)، «وقف و امور خیریه در بازار سرمایه»، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های همایش وقف در بازار سرمایه، مؤسسه انتشارات دانشگاه مفید، چاپ اول، ص ۱۳۹ و ۱۴۴.
۱۲. رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا و حمدالله سجاسی‌قیداری و جمشید عینالی؛ (۱۳۸۵ش)، «ارزیابی آثار اعتبارات خرد بانکی در توسعه کشاورزی: مطالعه موردی تعاونی‌های خودجوش روستایی شهرستان خداآبند»، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال چهاردهم، شماره ۵۶، ص ۵۰.
۱۳. سلیمی‌فر، مصطفی؛ (۱۳۸۷)، «وقف بسترساز توسعه اقتصادی»، وقف و تمدن اسلامی - مجموعه مقالات ارائه شده در همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، تهران: انتشارات اسوه (وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه)، چاپ اول، جلد ۲، ص ۹۷، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۱.
۱۴. شهیدی‌نصب، مصطفی؛ (۱۳۸۷)، «بررسی جایگاه نهاد وقف در تحقق عدالت اقتصادی»، وقف و تمدن اسلامی - مجموعه مقالات ارائه شده در همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، تهران، انتشارات اسوه (وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه)، چاپ اول، مجموعه ۴ جلدی، جلد دوم، ص ۱۸۵.
۱۵. سیاح، سجاد و غلامرضا مصباحی‌مقدم و محمدمهدی نادری نورعینی؛ (۱۳۸۸)، «امکان‌سنجی وقف سهام و پول: مدل صندوق وقف سهام و پول در ایران»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی جستارهای اقتصادی، سال ششم، شماره ۱۲، ص ۵۹.

۱۶. شهیدی‌نسب، مصطفی و حسین میسمی؛ (۱۳۸۹)، «بررسی تجربه تأمین مالی خُرد اسلامی در کشور سریلانکا، فصلنامه علمی - پژوهشی تازه‌های اقتصاد، سال هشتم، شماره ۱۲۸، ص ۹۶، ۹۷، ۹۸».
۱۷. عباسی، طیبه؛ (۱۳۸۵)، «بررسی فقهی و حقوقی وقف پول و اوراق بهادار و سرمایه‌گذاری در اوقاف»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، ص: ۳۲، ۳۶، ۶۰، ۵۹، ۳۸، ۷۳، ۹۹، ۱۱۳».
۱۸. عبداللهی، محسن و مهدی قائمی‌اصل و غلامرضا مصباحی‌مقدم؛ (۱۳۹۰)؛ «وقف به مثابه منبع تأمین مالی خُرد اسلامی: ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خُرد وقفی در کشور»، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال دوم، شماره ۵، ص ۱۰۸ و ۱۱۱ و ۱۱۲ و ۱۱۵».
۱۹. گلپایگانی، سیدمحمد رضا؛ (۱۴۰۹ق)؛ «مجمع المسائل (للكلبایگانی)»، ۵ جلد، قم: دارالقرآن‌الکریم، چاپ دوم، جلد ۲، ص ۳۴۹».
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۷ق)؛ «استفتاءات جدید (مکارم)»، ۳ جلد، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام، چاپ دوم، جلد ۲، ص ۴۳۵، جلد ۳، ص ۳۱۳».
۲۱. موسویان، سیدعباس؛ (۱۳۸۶)، «فرهنگ اصطلاحات فقهی و حقوقی معاملات»، پژوهشکده پولی و بانکی، ص ۱۵۳».
۲۲. مهاجرانی، مصطفی؛ (۱۳۸۲)، «بررسی وضع اعتبارات خُرد در ایران و برخی از کشورهای موفق در این زمینه»، مؤسسه همیاران غذا، ص ۲۱-۲۲، ۴-۱۰».
۲۳. نجفی، بهاء‌الدین؛ (۱۳۸۲)، تأمین مالی خُرد، تجربیات جهانی و امکانات توسعه در ایران، فصلنامه علمی - پژوهشی بانک کشاورزی، دوره جدید، شماره ۱، ص ۸۱-۹۰، ۸۲-۹۳».

۲۴. ویسر، هرشل؛ (۱۳۹۰)، مدیریت مالی اسلامی (اصول و کارکردها)، ترجمه دکتر مهدی صادقی شاهدانی و حسین محسنی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ص ۲۸.

کتابنامه عربی

۲۵. ابن ابی جمهور احسایی، محمد بن علی؛ (۱۴۰۵ق)، «عوالی اللئالی العزیزیه»، ۴ جلد، قم: دار سید الشهداء للنشر، چاپ اول، جلد ۲، ص ۲۶۰.
۲۶. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد؛ (۱۴۰۹ق)، «النهایه فی غریب الحدیث و الأثر»، ۵ جلد، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، چاپ اول، جلد ۴، ص ۳۷۳.
۲۷. ابن ادریس (حلی)، محمد بن منصور؛ (۱۴۱۰ق - م ۵۹۸ق)، «السرائر (فقه شیعه تا قرن هشتم)»، قم: مؤسسه نشر اسلامی، چاپ دوم، جلد ۲، ص ۳۷۹، ۴۷۵ و ۴۷۹، جلد ۳، ص ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶.
۲۸. ابن حمزه طوسی، عمادالدین ابوجعفر محمد بن علی؛ (۱۴۰۸ق - م ۵۶۰ق)، «الوسیله إلی نیل الفضیله (فقه شیعه تا قرن هشتم)»، شیخ محمدحسون، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول، ص ۳۶۹ و ۳۷۰.
۲۹. حرّ عاملی، محمد بن حسن؛ (۱۴۰۹ق)، «وسائل الشیعه»، ۲۹ جلد، قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام، اول، جلد ۱۹، ص ۱۷۴، ۱۹۲، ۱۹۸، ۲۰۲، ۱۹۳.
۳۰. خمینی، روح الله؛ (۱۰۴۸ق)، «تحریر الوسیله»، قم: انتشارات مؤسسه مطبوعات دارالعلم، چاپ دوم، بی تا، جلد ۲، ص ۷۰.
۳۱. محقق حلی، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن؛ (۱۴۰۹ق)، «شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام (فقه شیعه تا قرن هشتم)»، تهران: انتشارات استقلال، چاپ دوم، جلد ۲، ص ۲۱۶ و ۴۴۲، ۴۴۳-۴۴۵.

۳۲. محقق حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن حسن؛ (۱۴۰۲ق-م ۱۳۷۶ق)، «المختصر النافع (فقه شیعه تا قرن هشتم)»، مؤسسه بعثت، تهران، چاپ دوم، ص ۱۵۶.
۳۳. طریحی، فخرالدین بن محمد؛ (۱۴۰۸ق)، «مجمع البحرین، مکتبه نشر الثقافه الاسلامیه»، چاپ دوم، ص ۵۳۵.
۳۴. میرزای نوری، حسین؛ (۱۴۰۸ق)، «مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل (مصادر حدیث شیعه- فقه)»، قم: مؤسسه آل‌البیت علیه‌السلام، جلد ۱۴، ص ۴۷.

کتابنامه انگلیسی

35. Ahmed ,Habib; (2011) "Waqf-Based Microfinance: Realizing The Social Role of Islamic banking", Paper presented in the International Seminar on integrating Awqaf in the Islamic Financial Sector, Singapore, PP 14-26.
36. Ahmed,Habib;(2007), "Waqf-Based Microfinance:Realizing The Social Role of Islamic Finance" , Paper Written for the International Seminar on 'Integrated Waqf in the Islamic Finance Sector',Singapore,March6. PP3-15
37. Cizacka, Murat;(2004); "Incorporated cash waqfs and Mudaraba, Islamic non-Bank Financial Instruments from the Past to the Future"; Paper submitted during the International Seminar on Non-bank Financial Institutions, Kuala Lumpur, Jan. 26-28, 2004.PP 2,3
38. Cons,Jason, Kasia, Paprocki; (2008), "The Limits of Microcredit-A Bangladesh Case", Food First Backgrounder (Institute for Food and Development Policy), , volume 14, number 4, P 1-4
39. Ellis, Frank .(2002). Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries, Oxford University press
40. Goud, Blake; Habib Feroz, Ehsan; (2008); "Grameen La Riba Model: A Strategy for Global Poverty Alleviation",the 8 Harvard University Forum on Islamic Finance. Cambridge: MA, USA.P
41. Hassan, K. and Ashraf, A. (2010) "An Integrated Poverty Alleviation Model; Combining Zakat, Awqaf and MicroFinance", Paper presented at the Seventh International Conference – The Tawhidi Epistemology: Zakat and Waqf Economy, Bangi.
42. Hulme, David; Mosley Paul; (1996) Finance Against Poverty, Volume 1 and 2, Routledge, London.
43. Kaleem, A. and Ahmed, S. (2009) "The Quran and Poverty Alleviation: A Theoretical Model for Charity-Based Islamic Microfinance Institutions", Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, 9, PP3

44. Lahasna,Ahcene;(2010); “The Role of Cash Waqf in Financing Micro and Medium Size Eterprises (MMES)” ;Seventh International Conference–The Tawhidi Epistemology : Zakat and Waqf Economy, Bangi 2010, PP 98, 108, 110, 112, 114
45. Masyita, Dian; Tasrif, Muhammad; Suryadinata Telaga, Abdi ;(2005); “A Dynamic Model for Cash Waqf Management as One of The Alternative Instruments for The Poverty Alleviation” ;Submitted to The 23 rd International Conference of The System Dynamics Society Massachussets Institute of Technology (MIT), Boston, July 17-21, 2005, PP 1 to7 and 23 ,26
46. Roht, J. (1997), The limits of micro credit as a rural development intervention, Institute for Development Policy and Management, Manchester University, PP 28,2

